IIP
International Multidisciplinary Research Journal
IIPIMRJ

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 02 No. Issue IV, (October-December) (2025)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

इंडियन नॉलेज सिस्टीम आणि सामाजिक परिवर्तन : एक संशोधनपर अभ्यास

डॉ .भोंगळे स्वाती बापूराव
तत्वज्ञान विभाग प्रमुख, सगाम कॉलेज, कराड

Article Info

Article History:
Received: 15th Dec 2025
Accepted: 19th Dec 2025
Published: 20th Dec 2025

Keywords:

IKS

ABSTRACT

भारतीय ज्ञानपरंपरा (Indian Knowledge System – IKS) ही हजारो वर्षांची वैविध्यपूर्ण, समन्वयवादी आणि बहुआयामी परंपरा आहे. वेद, उपनिषद, आयुर्वेद, योग, ज्योतिष, वास्तु, काव्यशास्त्र, गणित, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, ग्रामव्यवस्था, जलव्यवस्थापन, कृषीसंस्कृती, शिक्षणपद्धती, अध्यात्म अशा असंख्य ज्ञानशाखांनी भारतीय समाजाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. आधुनिक काळात वेगाने होत असलेल्या सामाजिक, तांत्रिक आणि सांस्कृतिक बदलांच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय ज्ञानपरंपरेचे पुनर्मूल्यांकन आणि पुनर्प्रतिष्ठापन आवश्यक ठरत आहे. प्रस्तुत संशोधनप्रबंधात IKS च्या संकल्पना, मूल्ये, परंपरा आणि त्यांचा सामाजिक परिवर्तनातील वाटा याचे विश्लेषण केले आहे.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: Dec 18, 2025
Similarity Index: 3%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite Bhongale, S. B. (2025). *इंडियन नॉलेज सिस्टीम आणि सामाजिक परिवर्तन : एक संशोधनपर अभ्यास.* ***IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ)*, 2(IV), pp. 1180–1183.**

प्रस्तावना

भारतीय समाज हजारो वर्षांपासून सतत बदलत, विकसित होत, विविध संस्कृतींना सामावून घेत एक अद्वितीय बहुसांस्कृतिक स्वरूप प्राप्त करत गेला आहे. या परिवर्तनामागे केवळ आर्थिक किंवा राजकीय कारणे नव्हती, तर ज्ञान–परंपरेचेही मोठे योगदान होते. "ज्ञान" हे भारतीय संस्कृतीत केवळ माहिती किंवा कौशल्य नसून ते नैतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक कल्याणाशी जोडलेले आहे. त्यामुळे IKS हे ज्ञान व मूल्यांचे समग्र, जीवनाभिमुख आणि मानवकेंद्रित स्वरूप मानले जाते. इंडियन नॉलेज सिस्टीम ही केवळ भूतकाळाची अवशेष नसून भविष्यातील शाश्वत विकासासाठीही महत्त्वपूर्ण आहे. आधुनिक शिक्षण, विज्ञान, तंत्रज्ञान, समाजरचना, पर्यावरण, आरोग्य, अर्थव्यवस्था या सर्व क्षेत्रांत IKS ची उपयुक्तता पुन्हा अधोरेखित होत आहे.

इंडियन नॉलेज सिस्टीम : संकल्पना आणि व्याप्ती

ज्ञानाची भारतीय संकल्पना

भारतीय ज्ञानपद्धती **"सत्य", "धर्म", "अहिंसा", "समत्व", "कल्याण" आणि "सर्वांगीण विकास"** या तत्त्वांवर आधारलेली आहे. वेद-उपनिषदांत ज्ञानाचे दोन प्रकार सांगितले गेले आहेत.

परा विद्या : आत्मज्ञान, तत्त्वज्ञान, अध्यात्म

अपरा विद्या : लौकिक विज्ञान, कला, कौशल्य हे द्वैत भारतीय शिक्षणाच्या सर्व अंगांत आढळते.

IKS चे प्रमुख घटक

1. वेद–उपनिषद–धर्मसूत्र
2. वेदांग व दर्शने (सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, वेदान्त)
3. आयुर्वेद व आरोग्यशास्त्र
4. योग व अध्यात्म
5. भारतीय गणित व खगोलशास्त्र
6. कृषी आणि जलव्यवस्थापन परंपरा
7. ग्रामव्यवस्था व स्थानिक स्वराज्य
8. कला, संगीत, वास्तु, शिल्पशास्त्र
9. नीतिशास्त्र, न्यायव्यवस्था, सामजिक मूल्यव्यवस्था या सर्व परंपरांनी भारतीय समाजरचनेला दिशा दिली आणि सामाजिक परिवर्तनात सतत योगदान दिले.

भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि सामाजिक परिवर्तन

सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना

सामाजिक परिवर्तन म्हणजे समाजाच्या रचना, मूल्ये, आचार-विचार, संस्था आणि जीवनपद्धतींमध्ये होणारा दीर्घकालीन बदल होय. हे परिवर्तन नैसर्गिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि तांत्रिक घटकांमुळे घडते.

सामाजिक परिवर्तनाची वैशिष्ट्ये –

1. सातत्यपूर्ण प्रक्रिया
2. समाजाच्या सर्व घटकांवर परिणाम
3. मूल्य आणि दृष्टिकोनातील बदल
4. प्रगतीशील किंवा कधी कधी प्रतिगामी स्वरूप

मूल्यक्रांती आणि सामाजिक पुनर्रचना

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील "वसुधैव कुटुंबकम्", "सर्वे भवन्तु सुखिनः", "अहिंसा परमो धर्मः" या तत्त्वांनी समाजात समता, करुणा, सहिष्णुता आणि परस्परावलंबित्वाचे मूल्य बिंबवले. या मूल्यांचे परिणाम असे जात–धर्मभेद कमी करण्यास मदत, स्त्रीशिक्षण व स्त्री-सक्षमीकरणाला दिशा, सहजीवन, नैतिकता, अहिंसा व समत्वाची संस्कृती, सामाजिक न्याय व सामायिक संसाधनांचे महत्त्व प्रकर्षाने दिसून येते.

शिक्षण पद्धतीतील परिवर्तन

प्राचीन गुरुकुल पद्धती ही सर्वांगीण, अनुभवाधारित आणि व्यक्तिमत्वघडणीवर आधारित होती. त्यात नैतिक शिक्षण,

शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक विकास, कौशल्याधारित शिक्षण, स्थानिक गरजांनुसार ज्ञानप्रदान आजच्या शिक्षणात IKS समाविष्ट केल्यास सामाजिक असमानता कमी होण्यास आणि स्थानिक उद्योगांना बळ मिळू शकते.

आरोग्य आणि कल्याणातील परिवर्तन : आयुर्वेद, योग आणि निसर्गोपचार

आयुर्वेदाने **"स्वस्थस्य स्वास्थ्य रक्षणम्"** हे तत्त्व मांडले. आधुनिक आरोग्यव्यवस्थेत प्रतिबंधात्मक आरोग्याची गरज ओळखून योग, ध्यान, आयुर्वेदिक जीवनशैली, सत्त्वयुक्त आहार यांचे महत्त्व वाढले आहे. समाजातील ताणतणाव, मानसिक आजार, जीवनशैलीजन्य रोग कमी करण्यासाठी IKS महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

महिला सक्षमीकरणात IKS ची भूमिका

प्राचीन ग्रंथांतून स्त्रियांच्या शिक्षणाचे अनेक उल्लेख आढळतात—गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा या विदुषींची परंपरा. स्त्रीच्या बौद्धिक क्षमतेचे मान्यताप्राप्त स्थान समाजात समानतेची संस्कृती निर्माण करते. आजही IKS आधारित मूल्यशिक्षणामुळे स्त्री-पुरुष समता, स्वावलंबन, निर्णयक्षमता, सामाजिक सहभाग, वाढण्यास सकारात्मक परिणाम घडतो.

पर्यावरण आणि शाश्वत विकास

भारतीय परंपरेत निसर्गदेवता पूजल्या जातात—वृक्ष, नद्या, पर्वत, दिशा. "पृथ्वी माता" ही संकल्पना पर्यावरणपूरक वर्तनाला प्रेरणा देते. जलसंधारण, पाणी व्यवस्थापन, जैवविविधता संरक्षण, ग्रामविकासातील स्थानिक उपाय हे सर्व IKS मधील ज्ञानावर आधारलेले आहेत. आजच्या हवामान बदलाच्या संकटात हे ज्ञान पुन्हा महत्त्वाचे ठरत आहे.

अर्थव्यवस्था आणि स्थानिक उद्योगांचे पुनरुज्जीवन

IKS मध्ये "स्वावलंबन" आणि "ग्रामस्वराज्य" ही महत्त्वाची तत्त्वे आहेत. महात्मा गांधींनीही भारतीय परंपरेतील ग्रामउद्योग, हस्तकला, कृषी, खादी यांना सामाजिक आर्थिक परिवर्तनासाठी प्रोत्साहन दिले. आधुनिक काळात IKS आधारित आयुर्वेदिक उद्योग, योग पर्यटन, हस्तकला आधारित स्टार्टअप, पर्यावरणपूरक शेती यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला नवीन दिशा मिळत आहे.

आधुनिक काळातील IKS चे पुनर्मूल्यांकन

विज्ञान व IKS यांचा संबंध

भारतीय गणित, खगोलशास्त्र, तर्कशास्त्र, आहार-विहारशास्त्र यांत वैज्ञानिकता स्पष्ट दिसते. आर्यभट्ट, भास्कराचार्य, सुश्रुत, चरक, पाणिनि यांसारख्या विद्वानांच्या संशोधनात प्रायोगिकता आणि तर्कशुद्धता दिसून येते. आज अनेक संशोधक IKS मधील सूत्रांचे आधुनिक विज्ञानाशी संबंध स्पष्ट करत आहेत.

शिक्षण व्यवस्थेत IKS चा समावेश

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ने IKS ला अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यावर भर दिला आहे. स्थानिक ज्ञान, पारंपरिक कला, पर्यावरण शिक्षण, योग आणि ध्यान, प्रायोगिक शिक्षण या सर्वांचा समावेश सामाजिक परिवर्तनास हातभार लावू शकतो.

डिजिटल युगातील IKS

डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर योग, आयुर्वेद, भारतीय भाषा, संगीत, हस्तकला यांचे जागतिकीकरण होत आहे. यामुळे भारतीय परंपरेचा प्रसार तर होतोच, पण सांस्कृतिक ओळखही अधिक बळकट होते.

सामाजिक परिवर्तनातील आव्हाने

अंधश्रद्धा व चुकीचे अर्थ- काही परंपरांचे चुकीचे अर्थ, अंधश्रद्धा, किंवा वैज्ञानिकतेचा अभाव असलेल्या प्रथांमुळे IKS विषयी गैरसमज पसरतात. त्यामुळे संशोधनाधारित, पुराव्यावर आधारित IKS प्रचलित होणे आवश्यक आहे.

जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक एकसुरीकरण- विदेशी सांस्कृतिक प्रभावामुळे स्थानिक ज्ञान व परंपरांकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता असते. IKS टिकवण्यासाठी सांस्कृतिक विविधतेचे जतन आवश्यक आहे.

शिक्षणातील असमतोल

अनेक विद्यार्थ्यांना IKS चे संरचित शिक्षण मिळत नाही. त्यामुळे आधुनिक विज्ञान आणि पारंपरिक ज्ञान यांची सांगड घालणाऱ्या अभ्यासक्रमाची गरज आहे.

पुढील दिशादर्शक उपाय

1. अभ्यासक्रमात IKS चा वैज्ञानिक व व्यावहारिक समावेश
2. ग्रामस्तरीय परंपरागत ज्ञानसंग्रहाचे डॉक्युमेंटेशन
3. स्थानिक कलांना प्रोत्साहन आणि उद्योगनिर्मिती
4. योग, आयुर्वेद, नाट्यशास्त्र, संगीत, वास्तुशास्त्र यांचा आधुनिक उपयोग
5. संशोधन संस्था आणि विद्यापीठांमध्ये IKS चे केंद्र स्थापन करणे
6. पर्यावरणपूरक, शाश्वत विकासाच्या प्रकल्पांत IKS चा आधार घेणे

निष्कर्ष:

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही अत्यंत समृद्ध, वैज्ञानिक आणि जीवनाभिमुख आहे. ती केवळ प्राचीन इतिहास नाही, तर वर्तमान आणि भविष्यातील सामाजिक परिवर्तनाचा आधारही आहे. IKS च्या तत्त्वांनी भारतीय समाजात समानता, नैतिकता, पर्यावरण पूरकता, आरोग्य, स्वावलंबन आणि सर्वांगीण विकासाची प्रेरणा दिली आहे. आधुनिक काळात IKS चे संशोधन, पुनर्मूल्यांकन आणि अंमलबजावणी केल्यास भारतीय समाज शाश्वत, आत्मनिर्भर आणि मूल्यकेंद्रित दिशेने पुढे जाईल.

इंडियन नॉलेज सिस्टीम ही केवळ भूतकाळातील वारसा नसून वर्तमान व भविष्य घडविण्याची क्षमता असलेली ज्ञानपरंपरा आहे. सामाजिक परिवर्तनासाठी आवश्यक असलेली नैतिकता, समता, शाश्वत विकास व मानवी मूल्ये या प्रणालीत अंतर्भूत आहेत. आधुनिक समाजाने या ज्ञानाचा समन्वय साधल्यास संतुलित, समृद्ध व मूल्याधिष्ठित सामाजिक परिवर्तन शक्य आहे.

संदर्भसूची

१. राधाकृष्णन, एस. – *Indian Philosophy*

२. शर्मा, आर.एस. – *प्राचीन भारतीय समाज*

३. चरक संहिता

४. सुश्रुत संहिता

५. वेद व उपनिषद

६. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०

७. विविध IKS संशोधन लेख व परिषद अहवाल

5